

Тетяна Теремецька

старший викладач, Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова
(Київ, Україна) tassika@ukr.net

ДО ПИТАННЯ ПРО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНУ БІОГРАФІЮ М. ІВАНИШЕВА

У статті досліджено ключові моменти інтелектуальної біографії М. Іванишева (1811–1874) – професора київського Університету св. Володимира, педагога, археографа, історика-правознавця, громадського діяча, організатора історичних та історико-юридичних досліджень на українських теренах та за їхніми межами. Постає М. Іванишева є прикладом формування інтелектуальної еліти Російської імперії. Водночас вона залишається малодослідженою у вітчизняній історіографії, хоча вчений відіграв важливу роль у становленні та розвитку історико-юридичної школи. До кола наукових інтересів вченого належали історичні пам'ятки XIII–XVII ст., без всебічного аналізу яких неможливо реконструювати у всій повноті й об'єктивності історичний процес, генезу правової системи України. Значущим є внесок М. Іванишева у розвиток українського слов'янознавства, археології та археографії. Багато аспектів його інтелектуальної біографії досі не відтворено, а образ залишається невиразним на тлі тогочасної суспільно-політичної епохи.

Ключові слова: історія, історико-юридична школа, слов'янознавство, історіографія, архівна справа, метод, історична пам'ятка.

Tetiana Teremetska

Senior Lecturer, National Pedagogical
Drahomanov University
(Kyiv, Ukraine), tassika@ukr.net

ON THE INTELLECTUAL BIOGRAPHY OF M. IVANYSHEV

The article focuses on the key points of the intellectual biography of M. Ivanyshev (1811–1874), a professor at the St. Volodymyr University of Kyiv, a teacher, an archaeologist, a historian, a lawyer, a public figure, an organizer of historical and historical-legal studies in Ukrainian territories and beyond. The figure of M. Ivanyshev is an example of the formation of

the intellectual elite of the Russian Empire. At the same time, it remains poorly investigated in national historiography, although the scholar played an important role in the formation and development of the historical and legal school. To the circle of legal interests of the scientist belonged historical monuments XIII–XVII centuries, without a comprehensive analysis of which it is impossible to reconstruct in its entirety and objectivity the historical process, the legal system of the past of Ukraine. Significant is the contribution of M. Ivanyshchyn to the development of Ukrainian Slavic Studies, archeology and archeography. Many aspects of his intellectual biography have not yet been created, and the image remains obscure on the background of the contemporary socio-political era.

Keywords: *history, historical and law school, slavic studies, historiography, archive case, method, historical sight.*

Видатний історик, педагог, археограф, юрист, культурний та громадський діяч 40–70-х рр. XIX ст. Микола Іванишев посів чільне місце серед учених, чия наукова спадщина є вагомим внеском у скарбницю української історичної науки та відіграла важливу роль у її формуванні. Майже тридцять років активної науково-дослідницької та викладацької діяльності Миколи Дмитровича пов'язані з Університетом св. Володимира, де він обіймав посади ректора, декана юридичного факультету та професора. Вчений залишив цінний доробок історико-правових, археографічних та археологічних студій. Загалом новизна науково-дослідницької діяльності М. Д. Іванишева полягає в розробці порівняльного метода у вивченні історії слов'янського права. Незаперечною є його заслуга у створенні та діяльності Київського архіву давніх актів для збереження історичних документів XIII–XVIII ст. та введення їх до широкого наукового обігу через видання археографічної комісії, розробка окремих питань української історії.

У вітчизняній історіографії досить докладно життєвий шлях та діяльність М. Іванишева досліджено у працях: А.В. Романовича-Славатинського «Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева»¹, В. І. Андрейцева та В. І. Короткого «Микола Івани-

¹ Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева // Древняя и Новая Россия. – 1876. – № 7. – С. 217.

шев»². На жаль, треба зазначити, що інтелектуальний портрет Миколи Дмитровича як науковця та викладача на тлі історії ХІХ ст. розкрито не цілком.

Фахову освіту М. Іванишев здобув на юридично-філософському відділенні Петербурзького педагогічного інституту, та в числі найкращих випускників отримав нагоду продовжити навчання за кордоном³. Наступним етапом освіти, а також початком його самостійної дослідницької діяльності було закордонне відрядження до Берліна у січні 1836 р.⁴ Там він вивчав методи публікації історичних документів та методологію історії у провідного науковця німецької юридичної школи Фрідріха-Карла фон Савіні та прослухав лекції інших світочів європейської науки: Ф. Раумера, Л. Ранке, Е. Ганса, К. Ріхтера. Основними предметами, які захопили молодого вченого та стали об'єктом його досліджень, були пам'ятки давньослов'янської історії.

У вересні 1837 р. М. Іванишев приїздить до Праги, де його вченим наставником стає інспектор бібліотеки Чеського національного музею та відомий політичний діяч Вацлав Ганка. Вони мали дружні стосунки та намагалися допомагати один одному. Ганка писав дуже схвальні відгуки про Іванишева у листах до російських урядовців, зокрема просив міністра освіти С. Уварова про подовження терміну перебування свого учня в Празі. А М. Іванишев не втрачав нагоди написати про особливі заслуги В. Ганки у пошуках рідкісних рукописів та стародруків і водночас згадував про скрутне матеріальне становище свого наставника, натякаючи на необхідність фінансової допомоги з

² *Андрейцев В. І., Короткий В. А.* Микола Іванишев. – К.: Прайм, 1999. – 224 с.

³ *Францев В. А.* Очерки по истории чешского возрождения. – Варшава, 1902. – С. 240–241.

⁴ Сочинения Н. Д. Иванишева, изданные иждивением Университета св. Владимира. Отд. 1–2: Отдел первый: Исследования по истории славянских законодательств; Отдел второй: Исследования по истории юго-западного края / Под ред., с предисл.: А. В. Романович-Славатинский, проф., под ред.: К. А. Царевский, библиотекарь. – К.: Унив. тип., 1876. – С. 86–101, 105–148.

боку Російської імперії⁵. У листі до російського державного діяча М. Сперанського Ганка описує власні сподівання щодо свого співробітника та учня, який вивчав давні законодавства та мав намір встановити слов'янську складову в давніх юридичних пам'ятках Росії. /Опанувавши чеську мову, молодий вчений самостійно працює в приватних бібліотеках, займається палеографією та дослідженням стародавнього чеського права. А також, з дозволу Петербурга, бере безпосередню участь у проекті В. Ганки з видання давньослов'янських пам'яток російською мовою. Праці Іванишева «Давнє право чехів» та «Про ідею особи в давньому праві богемському та скандинавському» є результатом вивчення слов'янських законодавств⁶.

У Чехії Іванишев пробув близько року. У Роудицькому архіві він знаходить десять слов'янських юридичних рукописів⁷. Але вже в червні 1838 р. М. Іванишев повертається до Берліна, щоб ознайомитися з рукописами місцевої бібліотеки. 20 червня 1838 р. історик повідомляє своєму вчителю В. Ганці, що в Кодексі Статуту Литовського знайшов укладення про судоустрій, що набрав чинності 1581 р., а також віднайшов ще один кодекс з актами суду XVII ст., які можуть стати поясненням Статуту Литовського⁸. У серпні 1838 р. Микола Дмитрович досліджує стародруки Вольфенбюттельської бібліотеки.

Наприкінці 1838 р. М. Іванишев повертається до Києва та за ініціативи міністра освіти Уварова отримує посаду ад'юнкта кафедри енциклопедії права та установ Російської імперії Університету св. Володимира⁹. До своїх безпосередніх обов'язків він приступив у січні 1839 р., попередньо засвідчивши свою

⁵ Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 16, оп. 374, спр. 190, арк. 1, 7.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 6, спр. 214 а, арк. 10.

⁷ Письма В. Ганке из славянских земель. Издал В. Францев. – Варшава, 1905. – С. 392.

⁸ Там же. – С. 393–394.

⁹ Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения. – Варшава, 1902. – С. 243.

непричетність до таємних організацій, але внаслідок студентських хвилювань Університет св. Володимира було закрито¹⁰. Цей період Микола Дмитрович використав для підготовки до іспитів на здобуття ступеня доктора наук, а також під керівництвом М. О. Максимовича, першого ректора Київського університету, працював візитатором Київського навчального округу.

На той час процес здобуття вченого ступеня був досить складним. М. Д. Іванишев витримав цілу низку випробувань, які мали творчий характер, а також передбачали ґрунтовні знання правових дисциплін (загальнонародного правознавства, російських державних законів, римського права та латинської мови)¹¹.

Протягом 1839 р. у складі Університету св. Володимира відбулися кадрові зміни, внаслідок яких М. Іванишеву доручено викладати закони державного благоустрою. А вже 30 травня 1840 р. він захистив дисертацію на тему «Про плату за вбивство в давньоруському та слов'янському законодавствах порівняно з германською вірою» та здобув ступінь доктора російського законодавства. У листопаді того ж року Іванишев стає екстраординарним професором кафедри законів державного благоустрою¹².

Під враженням пережитих визначальних подій у 1840 р. він писав В. Ганці: «Отримавши кафедру державної економії у Київському університеті, я повинен був мимоволі заглибитися в абсолютно новий для мене предмет, щоб хоч якось бути порядним викладачем. Я був змушений абсолютно припинити свої заняття в царині слов'янських законодавств, і всі мої рукописи і переклади «богемських» законів залишилися недоторканими»¹³. Далі Микола Дмитрович зауважує, що видання богемських пам'яток навряд чи викличе зацікавленість у Росії та передбачає, що «перш ніж видати давнину російського права, в якій

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 131, оп. 18, спр. 29, арк. 29.

¹¹ Там само, ф. 707, оп. 18, спр. 325, арк. 16.

¹² *Левицкий О.* Археографические экскурсии Т. Г. Шевченко в 1845–46 гг. // Киевская старина. – 1894. – № 2. – С. 231–244.

¹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 18, спр. 325, арк. 18.

можна чітко продемонструвати єдність слов'янських законодавств в найдавніші часи, їх внутрішній зв'язок і необхідність вивчати все для пояснення одного з них. Між тим я не втрачаю можливості спіймати, де вийде, литовські і польські стародавні грамоти, яких безліч у нашому краю в приватних колекціях»¹⁴. Як свідчить джерело, М. Іванишев один з перших у Російській імперії використав порівняльний метод в дослідженні слов'янського права, оскільки був впевнений, що юридичні норми слов'янських народів мають тісний зв'язок.

На посаді викладача Київського університету Микола Дмитрович розробив курс лекцій із «Поліцейського права», «Загальнонародного правознавства», «Законів державного благоустрою»¹⁵. Варто зазначити, що незважаючи на високу інформативність та насиченість фактичним матеріалом, вони були доступні для сприйняття та розуміння, а це безпосередньо вплинуло на якість опанування їх студентами. Основний зміст курсу полягав у вивченні російського державного устрою в процесі його історичного розвитку. «Щодо історії, то наука законів державного благоустрою ще мало опрацьована, тому я викладаю свої власні історичні дослідження», – писав М. Д. Іванишев у пояснювальній записці до цього курсу¹⁶. Характерною рисою його лекційних курсів було домінування історичної частини над юридичною та економічною у теоретичному викладі матеріалу. Недоліками його методики викладання провідні дослідники вважають відсутність порівнянь із західними законодавствами та дещо одноманітна манера проведення лекційних занять. Також для повноти образу вченого як викладача слід зазначити, що він був доброзичливим та водночас вимогливим до студентів, яких заохочував до наукової праці.

3 грудня 1849 по червень 1861 р. Микола Дмитрович обіймав посаду декана юридичного факультету Київського університету. Він впорядковував навчальні програми, забезпечував факультет необхідними посібниками, приділяв увагу науковим пошукам

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 18, спр. 325, арк. 20.

¹⁵ ДАК, ф. 16, оп. 400, спр. 73, арк. 5.

¹⁶ ДАК, ф. 16, оп. 311, спр. 107, арк. 10–11.

своїх учнів, а також фаховому зростанню викладацького складу. Доречно зазначити, що він діяв згідно з секретною інструкцією, яка примушувала всіх деканів пильно наглядати за колегами. Серед широкого кола обов'язків професора Іванишева було членство у редакційній колегії періодичного журналу «Университетские известия», до якої входили ще три його колеги-декани, але лише він розробив власний план удосконалення цього видання.

М. Іванишев став ініціатором створення спеціальної установи для збереження давніх документів, що мали особливу історичну цінність. 2 квітня 1852 р. завдяки неймовірним організаторським зусиллям Миколи Іванишева відбулося відкриття Київського архіву давніх актів. Це – безумовно визначна подія в розвитку української академічної науки. Необхідно уточнити, що внесок М. Іванишева у розвиток архівної справи полягає і в розробці детальної інструкції для опису древніх церков, замків, курганів та давніх будівель XIII – поч. XVII ст. Цей документ має методичну складову, яка зосереджує увагу дослідника на зовнішньому вигляді, оздобленні, малюнках та кресленнях стародавніх споруд.

Протягом двадцяти років (1843–1863 рр.) М. Іванишев був членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів та за імператорським наказом мав офіційний дозвіл на користування давніми рукописами і книгами з монастирських та церковних сховищ Києва. Його діяльність у комісії була доволі різноманітною. Він брав участь у розкопках курганів Васильківського (весна 1846 р.) та Звенигородського повітів. Географія дослідницьких експедицій професора Іванишева була досить широкою та охоплювала різні куточки південно-західного краю і не тільки (архівосховища Києва та Волині, архіви міста Вільно, Царства Польського та приватні архівні зібрання). Завдяки неймовірним зусиллям Миколі Дмитровичу вдалося розшукати близько двох сотень актів з архіву графа Потоцького (м. Тульчин Брацлавського полку, нині Вінницької обл.) Також він порушував питання про юридичні пам'ятки Великого князівства Литовського, дослідження яких сприяло вивченню історії давньоруського права. Саме ці історичні матеріали були основою всіх видань

комісії. Слід зазначити, що археографічні пошуки були досить складною справою. Нерідко для отримання копій або оригіналів документів було необхідне адміністративне втручання, оскільки власники фамільних книгосховищ неохоче пускали дослідників до своїх будинків. Київський генерал-губернатор Д.Г. Бібіков, який відіграв значну роль у створенні археографічної комісії, всіляко сприяв організації пошукової роботи.

Кілька зауваг необхідно зробити і щодо поглядів вченого у галузі української історіографії. Дослідник переважно підтримував погляди російських істориків на розвиток історичної науки, а також захоплювався західними славістичними віяннями. Його поміркованість проявлялася в тому, що він не став прихильником радикальних ідей, а обрав шлях наукового пошуку та заповнення «білих плям» історії України XIII – поч. XVII ст., але це закономірно з огляду на стан розвитку історичної науки в той час¹⁷.

У червні 1861 р. Миколу Дмитровича було звільнено з посади декана юридичного факультету Київського університету за власним бажанням. У проханні, поданому до ректорату, він пояснює своє рішення бажанням присвятити себе праці в Київській археографічній комісії й необхідністю частих відряджень для огляду архівів.

У період з 1862 по 1865 р. М. Іванишев був офіційно обраним ректором київського Університету св. Володимира (до речі, на цю посаду претендував 21 ординарний професор!). Саме тоді було введено новий університетський статут від 18 червня 1863 р. і його впровадження стало пріоритетним завданням ректорської діяльності Іванишева. Разом з комітетом професорів університету Микола Дмитрович розробив цілий ряд правил відповідно до статуту щодо організації процесу навчання та врегулювання економічних питань.

Також слід зазначити, що буремні події польського повстання 1863–1864 рр. не могли не позначитися на діяльності Іванишева-ректора. Йому довелося витримати тиск з боку нескін-

¹⁷ *Эймонтова Р. Г.* Русские университеты на грани двух эпох. – М., 1985. – С. 197.

ченної кількості депутацій польських студентів, які вимагали відновлення кафедр польської мови, історії та права, та водночас вести нагляд за виконанням заборони польської мови в офіційному спілкуванні Університету св. Володимира.

Затверджений у лютому 1864 р. заслуженим професором, а у лютому 1865 р. дійсним статським радником, Микола Іванишев залишив посаду ректора Університету св. Володимира. Його відряджають до Варшави у комісію статс-секретаря Мілютіна, що займалася розробкою нових юридичних положень для Царства Польського. На нашу думку, це свідчить про високу оцінку науково-організаційної діяльності Іванишева й довіру влади, якою могло користуватися надто обмежене коло осіб.

У Варшаві М. Іванишев склав план організації Варшавської археографічної комісії, визначивши її завдання та неоціненне значення. Коронний архів Варшави, в якому зберігалось 30000 актових книг, найдавніші з яких датувалися XIII ст., та архіви Любліна, Седльця, Плоцька, Кельця, Родома, Калиша могли значно поглибити дослідження історії Російської імперії та Польщі. На думку вченого, польські історики використовували розбір давніх актів як політичну складову, нехтуючи історичною істиною та вводячи в оману як місцеву, так і світову громадськість¹⁸. Але всупереч власній волі історик був змушений працювати над підготовкою судової реформи, а саме кримінального кодексу. У 1866 р. Іванишев складає «Записку о введеніи в Царство Польское судебных уставов империи», в якій доводить доцільність введення тут російських судових статутів. Фактично вченому вдалося спрогнозувати хід реформи 1874 р., але офіційно його ідеї не було прийнято до уваги імперськими владними структурами. Більше того, після ознайомлення з вищезазначеним документом російська влада приймає рішення про недоцільність перебування професора Іванишева у Польщі. Дивує, як оперативно реагує влада на будь-яку «небезпечну ініціативу».

¹⁸ Романович-Славатинский А. В. Жизнь и деятельность Н. Д. Иванишева. – С. 201.

Отже, у липні 1866 р. вчений повернувся до Києва у пригніченому настрої і з бажанням цілковито присвятити себе історичним дослідженням. Дорогою додому він відвідав Берлін та Париж, де із задоволенням прослухав курс лекцій на юридичному факультеті одного з університетів і попрацював у архівах.

Останні роки життя М.Д. Іванишева найгірше висвітлено у працях, присвячених його діяльності. На думку його учнів та колег, події останніх років негативно вплинули на психічний стан вченого. За свідченням О. В. Романовича-Славатинського, учня М. Іванишева та дослідника його біографії, останні сім років Микола Дмитрович усамітнився в своєму будинку на Подолі, у Києві, і невтомно працював. Багато часу він присвятив опрацюванню археологічної та слов'янознавчої історичної літератури, яка стосувалася історії західноєвропейської общини.

Про заслуги вченого пам'ятали в стінах київського Університету св. Володимира, тому неодноразово зверталися з проханням надати оцінку архівним документам або дослідженням професорсько-викладацького складу. Пропонували навіть зайняти посаду директора Демидівського ліцею та очолити комітет з підготовки Третього археологічного з'їзду, який планувався на 1874 р. Віддаючи належне його тривалій та плідній праці в університеті, 28 жовтня 1868 р. М. Д. Іванишева було обрано його почесним членом, але жодна зі спроб повернути вченого до громадського життя не дала результату¹⁹.

Дещо пізніше Микола Дмитрович здійснив закордонні поїздки до Західної Європи (у 1869 та 1871 рр.), але вони не принесли плідних результатів у його дослідницькій діяльності. Навіть останнє відрядження історика до Варшави супроводжувалося гірким розчаруванням. Справа в тому, що його ідеями заволоділи люди «далекі від історичної науки», намагаючись скомпрометувати добре ім'я вченого (типова ситуація для недонаукового суспільства!).

Остаточо здоров'я Миколи Дмитровича підірвали нещастя, що сталися в його сім'ї: в 1870 р. він втрачає брата, а через рік –

¹⁹ Там же. – С. 205.

сестру. Родичі по материнській лінії розпочинають судовий процес щодо родової садиби Іванишевих, а 14 жовтня 1874 р. М. Іванишев помирає у Києві. Його поховали на кладовищі Фролівського жіночого монастиря²⁰.

На нашу думку, Микола Іванишев – типовий образ інтелектуала ХІХ ст. Його місце у формуванні вітчизняної історичної та історико-правової науки ще докладно не визначене. Цілком присвятивши себе встановленню історичної правди буття українського народу, Микола Дмитрович не був належним чином оцінений суспільством за життя, тому нині прийшов час по-новому, глибоко науково і неупереджено дослідити всі грані його таланту і створити інтелектуальну біографію. Неодмінно слід врахувати, що складність цього процесу пов'язана з розпорошеністю джерельної бази, адже вона осіла на теренах Європи. Однак нині її двері відкриті для українського дослідника, якщо він стане у пріоритеті нашої держави!

REFERENCES

1. Andrejtsev, V. I. & Korotkyj, V. A. (1999). *Mykola Ivanishev*. Kyiv: Prajm. [In Ukrainian].
2. E'jmontova, R. G. (1985). *Russkie universitety na grani dvux e'pox*. Moskow. [in Russian].

²⁰ Андрейцев В. І., Короткий В. А. Микола Іванішев. – 224 с.